

Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemal Paşazâde Örneği

Halil İbrahim BULUT*

ABSTRACT

This article aims to deal with the struggle between Ottomans and Safawids and the role of Ulema in this dispute. In order to control Anatolia, the Safawids propagate the shiite ideas among the people in there. On the other hand, Ottomans defended the Sunnî beliefs and took some the political and religious measures against the Qizilbash people. Thus aimed at gaining the help of Ulema. Kemal Paşazade, a longside with the other ulema had set out to propagate anti-shiite ideas against the Qizilbash people. They wrote many books to prove that the Safawids were unbelievers therefore they remained outside the realm of Islam. Consequently, it is obligation on every Sunnî believer to fight against them.

KEYWORDS: Ottoman, Safawid, Sultan Selim, Shah Ismail, Kemal Paşazade, Ibn Kemal, Qizilbash, Fatwa.

Giriş

Osmanlı-Safevî ilişkileri, sosyo-ekonomik temelli çatışmaların yanı sıra dinî ve mezhebî çekişmelere de sahne olmuştur. Anadolu'nun hakimiyetini ele geçirmek için Safevîler Şiilik propagandası yaparken, Osmanlılar da Sünnîliğin tam olarak yerleştirilmesi için gayret göstermiştir. Şüphesiz dinî ve mezhebî birliktelik beraberinde siyasî birlikteliği getirecektir. Bu sebeple Osmanlı yönetimi, Anadolu'da Sünnî anlayışın yerleştirilmesini bu toprakların Osmanlı hakimiyetinde kalmasının bir garantisi olarak görmüştür. Meseleye Safevîler açasından bakılacak olursa, Doğu Anadolu onlar için ekonomik ve siyasî açıdan mutlaka kontrol altında tutulması gereken stratejik önemi haiz bir bölgedir. Bu bölgede Osmanlı Devletinin hakimiyetinin zayıflaması Safevîlerin işine yarayacaktır.

Safevîlerin Anadolu'da yürüttüğü Şiilik propagandası Osmanlılar tarafından devletin birliğini parçalayacak bir tehdit olarak algılanmış ve sorun daha ziyade siyasî olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti, Şiilik propagandalarıyla meşru zeminde mücadele edebilmek ve Râfiziliğe yani "Kızıl-

* Bu makale, "I.Uluslar Arası şah Hataif Sempozyumu"nda yazar tarafından sunulan "şah İsmail- Yavuz Selim Mücadelesinde Ulemânın Rolü" başlıklı bildiri esas alınarak geliştirilmiş ve düzenlenmiştir.

** Dr., SA.Ü İlahiyat Fakültesi, hbulut@sakarya.edu.tr

başlık”¹ karşı kamuoyu oluşturabilmek için devletin hakim mezhebi olan Sünnîliğin takviye edilmesine ve anti-Şîî propaganda yapılmasına gerek duymuştur. Bu doğrultuda Osmanlılar, siyasî ve ekonomik tedbirlerin yanı sıra Anadolu halkını bilinçlendirmek için, hem halk hem de devlet nezdinde saygınlığı olan âlimlerden istifade etmiştir. Bu âlimler, Râfîzîlerin² İslâm dışı pek çok unsuru içlerinde barındırdıklarını açıklayan risâleler kaleme almışlardır. Söz konusu ilim adamlarının önde gelenlerinden biri de Kemal Paşazâde’dir.³ Yavuz’un Anadolu Kazakerini olan ve doğu seferine de fiilî iştirak eden Kemal Paşazâde, Râfîzîlerin dini durumunu açıklamak ve onlara karşı cihat etmenin meşruiyet zeminini izah etmek üzere “İkfârü’ş-Şî’a” (Şîîlerin tekfir edilmesi), “Risâle fi beyân-i frakî’-d-dâlile” (Sapık grupların açıklanması hakkında risale), “Risâli fi tekfirî’-Ravâfîz” (Râfîzîlerin tekfir edilmesi hakkında risale) vb. başlıklar altında risâleler kaleme almış ve ayrıca fetvalar yayınlamıştır.⁴

- 1 Bütün milletlerde olduğu gibi Türkler arasında da en eski dönemlerden itibaren günümüze kadar renklere çeşitli sembolik anlamlar, millî ve mânevî değerler yüklenmiştir. Tarihimizde Türkmen boyları arasında kullanılan Karakalpak, Kızılbörek, Yeşilbaş, Akbaş gibi isimlerden biri de Kızılbaş’tır. Kızıl börekli Türkmenler, Safevî dergahının propagandaları sonucunda Anadolu’dan İran’a göçmeye başladıklarında, Anadolu’da kalan Sünnî Türkmenler başlarındaki kızıl böreğin üzerine “Osmanlı mücevvesesi” beyaz sarık bağlamışlar, İran’a gidenler ise kızıl böreklerini muhafaza ettiklerinden dolayı “kızılbaş” adını almışlardır. (Reşat Genç, “Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil”, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.32-33.) Nitekim Kızılbaş adı, başlangıçta, hiçbir olumsuz içerik taşımaksızın, sadece Safevî taraftarlığı anlamında, bizzat Kızılbaş diye isimlendirilen kimseler tarafından övünçle kullanılan bir addi. Kızılbaşlık, başlangıçta Erdebil Tekkesine mürid olmak anlamına gelmekteydi. Osmanlı kaynakları da, esas olarak “Kızılbaşlık”ı Safevîleri destekleyen Türk boyları için kullanmışlardır. Safevî Devleti “Devlet-i Kızılbaş”, askerleri de “İşker-i Kızılbaş”tır. Konuyla alakalı geniş bilgi için bk. Hasan Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, *İslâmîyât*, 6/3 (2003), ss.111-126. Kızılbaş kavramını belirleyen temel unsurlar için bk. Sönmez Kutlu, “Aleviliğin Dini Statüsü”, *İslâmîyât*, 2003, 6/3, s.35; İrene Melikoff, “Alevî-Bektaşîliğin Tarihi Kökenleri, Bektaşî-Kızılbaş Bölünmesi ve Neticeleri”, *Türkiye’de Aleviler Bektaşîler Nusayrîler*; İstanbul 1999, s.23.
- 2 Râfîzî terimi çok erken dönemden beri Şîa tarihinde bulunmakta, Zeyd b. Ali’nin Emevîlere karşı başarısız isyanına kadar geri gitmektedir. Bu terim ilk defa, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşleri sebebiyle İmam Zeyd’i Emevîler karşısında yardımsız bırakan ve savaş meydanından ayrılan kimseler için kullanılmıştır. (bk. Etan Kohlberg, “İmamîyeye Şîasî Geleneginde Rafizî Terimi”, (trc. Halil İbrahim Bulut), *Kelâm Araştırmaları*, 2/2, (2004), s.117-118.) Rafizî terimi, Anadolu’da XVI. asırdan itibaren Osmanlılar tarafından pejoratif anlamda Alevilere verilen bir isim olmuştur.
- 3 Kemal Paşazâde (İbn Kemal veya Kemal Paşaoğlu diye de anılır), Fatih dönemi beylerinden Kemal Paşa’nın torunu ve II. Bayezid devri beylerinden Süleyman Bey’in oğludur. Dedesi Kemal Paşa Tokatlıdır, babası ise İstanbul’un fethine katılmış tımarlı bir sancak beyidir. 873/ 1468’de doğan Kemal Paşazâde (Şemseddin Ahmed), 932/ 1525 yılında Şeyhülislam olmuş, Yavuz ve Kânûnî dönemlerinde birçok vazifede bulunduktan sonra 1 Şevval 940/ 17 Nisan 1534 tarihinde vefat etmiştir. (Biyografisi hakkında bk. Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, XXV, 238-240)
- 4 Kemal Paşazâde’nin Şah İsmâil ve Râfîzîler hakkındaki kanaatleri aşağıda belirtilen yazma risâlelerden faydalanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır: *Risâli fi ikfârî’-ş-Şîa*; Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa Böl. 621, vr.31a-31b; *Risâle fi tekfirî’-Ravâfîz*, S.K. Ayasofya Böl., 4794 (43), vr. 42b-43a; *Risâle fi beyâni frakî’-d-dâlile*, S.K. Kılıç Ali Paşa Böl., no. 1028 vr. 297a-298b; *Risâle fi beyâni frakî’-İslâmîyyîn*, S.K. Laleli Böl., 3711, vr.114b-116a; *Fetâva Kemal Paşazâde der Hakkı Kızılbaş*, S.K. Esad Efendi Böl., nr. 3548, vr 45b-47b.

Kemal Paşazâde, Osmanlı devletinin önemli bir devlet adamıdır. Yavuz Selim'in Anadolu kazaskeri ve Kanûnî'nin şeyhülislâmı (1526-1534) olan İbn Kemal, dinî/itikâdi meselelerin yanı sıra içtimaî ve siyasî hadiselerle de müdahil olmuş, devletin çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Onun, Şah İsmâil ve taraftarları hakkında yazdığı risâleler ve özellikle bu makalede üzerinde durulacak olan "İkfâru Şah İsmâil/ Risâle fi İkfâri's-Şia" gibi risâle ve fetvalarını yaşadığı dönemin sosyo-politik ve dinî gelişmeleri çerçevesinde ele alıp değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirmeyi yapmadan önce Safevî-Osmanlı ilişkilerini kısaca ortaya koymak Kemal Paşazâde'nin konuyla alakalı fetva ve risâlelerinin arka planını anlamamıza yardımcı olacaktır.

A. Safevîler

Safevîler, İran'da başlangıçta bir tarikat temsilcisi iken sonradan güçlü bir siyasî birlik kurmuş bir hanedandır. Bu hanedan adını Safevîye tarikatı reisi Şeyh Safiuddin'den almıştır. Aslında Sünnî olan bu zat yaşadığı İlhanlılar devrinde tarikat merkezi olan Erdebil'de büyük bir şöret yapmış, pek çok taraftar toplamış ve İlhanlılar Devleti yöneticilerinin saygısını kazanmıştır. 1334 de, vefatından sonra yerine oğlu Sadreddin (1334-1393), daha sonra Hoca Ali (1392-1429), Şeyh İbrahim (1429-1447), Şeyh Cüneyd (1447-1460), Şeyh Haydar (1460-1488) ve nihayet Şah İsmâil (1501-1524) geçmiştir. Bu tarikatın şöreti zamanla Erdebil'in sınırlarını aşmış; Irak, Suriye, Anadolu ve İran'ın büyük bir bölümüne yayılmış ve buralardan gelen ziyaretçilerin uğrak yeri olmuştur. Bursa'da bulunan Osmanlı Padişahlarınca da şöretleri bilinen bu zatlara, -tarikat siyasî faaliyetlere başlamadan önce- her yıl çerağ akçesi denilen hediyeler gönderilmiştir.

Safevî tarikatı, Hoca Ali'yle birlikte Şiîliğe mütemayil bir mahiyet almıştır. Şeyh Cüneyd zamanında ise tarikat tamamen siyasî gayeler taşıyan bir sürece girmiştir. Şiîliği tamamen benimseyen bu şeyh, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve İran'ın diğer bölgelerine bizzat gitmek ya da müritlerini göndermek suretiyle kuvvetli bir davet faaliyetine girişmiş ve yer yer isyanlar çıkarmıştır. Siyasî hedefini gerçekleştirmek için Gürcü ve Çerkezler üzerine seferler düzenlemiş, neticede Şirvan hükümdarı Halil ile vukû bulan savaşta öldürülmüştür (4 Mart 1460).⁵ Daha sonra yerine oğlu Haydar geçmiştir.

Şeyh Haydar, on iki dilimli kızıl taç giymeye ve kırmızı renkli sarık sarmaya başlamış, müritlerine de derecelerine göre aynı tacı sarıklı veya sarıksız olarak giydirmiştir. Şeyh Haydar'ın bu uygulaması ile birlikte Safevî şeyhlerine tâbi olanlara -sırf giyim tarzlarından hareketle- Sünnîler tarafından kızıl-baş adı verilmiştir.⁶ Şeyh Haydar, babasının intikamını almak için Şirvan hükümdarı Ferruh Yaser üzerine yürümüş, fakat savaş meydanında öldürülmüştür (9 Temmuz 1488). Yerine 13 yaşındaki oğlu İsmâil getirilmiştir. O

5 Tahsin Yazıcı, "Safevîler", *İslâm Ans. (İA)*, MEB., X, 53-55.

6 Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızıl-baş", *İA*, VI, 789-790.

sırada Akkoyunlu devletinde baş gösteren saltanat kavgalarından⁷ faydalanmasını bilen İsmâil, öteden beri Erdebil şeyhlerine bağlılıklarıyla bilinen ve çoğu Anadolu'da meskun olan Ustaclu, Şamlı, Rumlu, Musullu, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Karadağlı, Karamanlı, Dulkadır, Varsak, Avşar, Kaçar gibi Türkmen aşiretlerini etrafına toplamıştır.⁸ Şah İsmâil'in Anadolu halkı üzerindeki etkisi, ceddi Şeyh Safiyyüddin'e ve dolayısıyla Safevî tarikatına yönelik sevgi ve saygıya dayanıyordu. Nitekim Şah İsmâil 300 atıyla Erzincan'a geldiğinde Anadolu'nun pek çok yerinde dedesinin müritleri olduğundan ilgi ve alaka çekmiş ve çevresine büyük bir kalabalık toplamıştır.

Şah İsmâil'in yıldızının parladığı ve üst üste başarılar elde ettiği bu dönemde Osmanlı Sultanı II. Bayezid iç ve dış sorunlarla uğraşıyordu. İçte, sosyal ve siyasi bazı meselelerin yanı sıra Şehzade Cem vakası, dışta da İnebahtı, Moton ve Koron savaşlarıyla meşguldü.⁹ Bu durum Şah İsmâil'e Anadolu'da rahat hareket edebilme imkanı vermişti.¹⁰ II. Bayezid'in son devirlerinde Şah İsmâil'in dâileri Anadolu'nun her tarafında çok etkili propagandalar yapıyorlardı. Onlara meyleden halk, mal ve mülklerini satıp Şah'ın tarafına geçiyordu. Nitekim bu durum Osmanlı müverrihi Hoca Sadeddin'in (ö.1008/1599) aşağıdaki dizelerinde gayet güzel ifade edilmiştir:

Türkler terk edüp diyarların/ Sattılar yok pahaya davarların,
Başa taç aldı vü çıktı ol ferid / Âlem ehlin ser-beşer itti mürid
Şimdi Rûm içre müridi çok durur / Ana meyletmez vilayet yok durur
Başına taç aldı çıktı ol pelfid / İtti duygusuz Türkleri mürid¹¹

Şah İsmâil, kısa zaman içinde fetih hareketine başladı. Azerbaycan ve Irak-ı Arab'ı zaptetti, Diyarbakır ve Elbistan'a kadar olan bölgeleri hakimiyeti altına aldı. Akkoyunlu Devletini ortadan kaldırdıktan sonra bu hanedana mensup olanların hepsini katletti. Böylece Şah İsmâil, İran'da siyasi birliği kurmaya muvaffak oldu.¹² Başlangıçta sadece baba ve dedesi ile müritlerine karşı girişilmiş olan şiddet hareketlerinin intikamını almayı ve Akkoyunlu ülkesini ele geçirmek suretiyle Şii bir devlet kurmayı tasarlamış olan Şah İsmâil, kısa zamanda arzu ettiği kadar fazlasına ulaştı. Yaptığı savaşlardan galip çıkmasına rağmen iki büyük güçle karşı karşıya bulunuyordu: Doğuda Özbekler, batıda ise Özbeklerle mukayese kabul etmeyecek derecede mükemmel bir teşkilata sahip ve kendinden üstün kuvvetlere malik olan Osmanlılar. Bununla birlikte, müritleri vasıtasıyla bu ikinci kuvvetin içinde sürdürdüğü propaganda sebebiyle kendisi de Osmanlılar için büyük bir tehlike

7 Akkoyunlu Devleti'nde baş gösteren saltanat kavgaları hakkında geniş bilgi için bk. Hoca Sadettin (ö.1008/ 1599) *Tâci'ü't-tevârîh*, (hz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1999, ss.330-343.

8 İsmâil Aka, "Şah İsmâil", *Türk Ans.*, XXX, 189. Ayırac bk. Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2002, s.145-153.

9 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul ts., III, 183-184; Şerafettin Turan, "Bayezid II", *Diyânet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 234-238.

10 Ahmet Uğur, *Kemal Paşa-zade İbn Kemal*, Ankara 1996, s.69-70.

11 Hoca Sadettin, a.g.e., IV, 171.

12 Tahsin Yazıcı, "Safevîler", *İA*, X, 54.

oluşturuyordu.¹³ Şah İsmâîl, asıl büyük rakibinin Osmanlı Devleti olduğunu gayet iyi biliyordu. Tek başına onlarla baş edemeyeceğinden devrinin diğer büyük Türk devleti Memlûklere elçiler göndererek işbirliği teklifinde bulundu,¹⁴ hattâ Avrupalı devletlerden yardım alma yollarını araştırdı.¹⁵ Şah İsmâîl, Osmanlı engelini aşılması durumunda Safevî kudreti karşısında direnebilecek hiçbir gücün bulunmadığını biliyordu.

Şîî gelenekte hükümdar sadece devletin başı değil aynı zamanda dinî ve ruhânî lider konumundadır. Gücünü de buradan alır. Bu sebeple Şah İsmâîl, halkın gözünde devlet reisinden çok daha önemli bir yere sahiptir. Bu özellik, Anadolu'daki kızıl-baş Türk kabilelerinin Şah İsmâîl'i desteklemelerine katkıda bulunmuştur.¹⁶ Şah, özellikle Türkmen aşiretlerini yine Türk ve müslüman olan Osmanlı Devletine karşı kıskırtmış ve isyana teşvik etmiştir. Geçmişte Osmanlı Devleti, Timur ve Uzun Hasan gibi Türk ve Sünnî olan tehditlerle baş edebilmişti. Halbuki Safevîler Osmanlı Devletini içten sarsabilecek dinî/mezhebî bir kuvvete sahipti. Aslında Osmanlılarla Safevîleri karşı karşıya getiren en önemli sebep, çok büyümüş olan bu iki devletin fütûhât siyasetinin Anadolu topraklarında çakışmasıydı. Sünnî-Şîî ihtilafı ise bu mücadeleyi hızlandırmıştı. Afganistan'dan Doğu Anadolu'ya kadar geniş bir alana hükmeden Safevîler, Şîîliği siyasî bir kuvvet olarak elinde tutmuştur. Şah İsmâîl'in bütün hedefi, Şîîliği Batı Anadolu Türkleri arasında da yayarak buraları ele geçirmektir. Devletin bekası açısından Doğu Anadolu Safevîler için ne kadar önemli ise Batı Anadolu da Osmanlılar için o kadar önemliydi. Bu sebeple Yavuz'un elinde Sünnîlik davası Doğu Anadolu davası demek olduğu gibi, Şah İsmâîl'in elinde de Şîîlik davası Batı Anadolu davası demektir.¹⁷

Şah İsmâîl, saltanatını yeterince kuvvetlendirdikten sonra aşırı derecede Şîîliğe bağlanmış, Sünnîlik karşıtı propagandaya önem vererek bazı hususlarda değişikliğe gitmiştir. Bunlardan en ilginç, ezana yaptığı ilavedir. O, ezanın "Eşhedü enne Aliyyen veliyyullah" şeklinde okunmasını, camilerde Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın açıktan lanetlenmesini emretmiştir.¹⁸

B. Osmanlılar

II.Bayezid dönemi içte ve dışta birçok sosyo-politik problemlerin ortaya çıktığı zor bir dönemdir. Kıtık, salgın hastalık ve tabii felaketlerin yanı sıra¹⁹

13 Tahsin Yazıcı, "Şah İsmâîl", *İA*, XI, 277. Ayrıca bk. A.Yaşar Ocak, "Aleviliğin Tarihsel Sosyal Tabanı ile Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair", *Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayri-ler*, İstanbul 1999, s.393.

14 Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, III, 190-191.

15 Tahsin Yazıcı, "Şah İsmâîl", *İA*, XI, 278.

16 Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatına Umumi Bakış", *I. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1932, s. 316.

17 İsmâîl Hamî Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, s.6.

18 Kemal Paşazâde, "Risâle fi beyâni firaki'd-dâlle", S.K., Kılıç Ali Paşa, nr. 1028, vr.207a-b; Ayrıca bk.Tahsin Yazıcı, "Safevîler", *İA*, X, 54.

19 Hoca Sadettin, II.Bayezid dönemindeki tabii felaketlerle ilgili olarak şunları nakleder: "900 yılı başlarında Rum diyarı veba salgını ve kıtlıkla karşı karşıya kalmıştı. Üç yıl ard arda taun

devletin ve halkın durumunu olumsuz yönde etkileyen ve sosyal huzursuzluklara sebep olan Şehzade Cem olayı, Şahkulu isyanı gibi ayaklanmalar vuku bulmuştu. Bu sırada II. Bayezid, İnebahtı, Modon, Koron gibi savaşlarla meşguldü.²⁰ İçte ve dıştaki bu sorunlar sebebiyle padişah, halkın yaralarını sarmayı tam olarak başaramamıştı. Bütün bu olumsuzluklara ilaveten II. Bayezid, son dönemlerinde hastalanmış ve devlet işlerini vezirlerine devretmişti. Vezirler ise halkın huzur ve emniyeti yerine kendi şahsi çıkarlarını düşünmüşler ve Osmanlı ülkesini tam bir kaosa sürüklemişlerdi.²¹ Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö.975/1567) bu durumu özetle şöyle dile getirmektedir: "II. Bayezid yaşlı ve hasta olduğundan memleketin işlerini vezirlerine terk etti. Onlar da devleti kendi menfaatleri doğrultusunda yönetip halkı perişan bir durumda bıraktılar. Ehli olmayan bir çok kimse üst makamlara getirildi ve neticede adâlet kapıları kapanıp rüşvet ve taassup kapıları açıldı; tımar, ehline verilmeyip en çok rüşvet verene açık artırma ile satılır oldu..."²²

Böyle bir sosyo-ekonomik ve siyasî ortamda halk bir kurtarıcı beklemeye başlamış ve Osmanlı yönetimi içinde yeni bir sultan arayışı baş göstermiştir. Şehzade Ahmed, Korkut ve Selim arasında taht mücadelesi meydana gelmiş²³ ve neticede Yavuz Selim tahta çıkmıştır (1512).²⁴ O, büyük bir tehlike arz eden Şîf-Safevî tehdidi karşısında son derece duyarlı davranmış; içteki problemleri bertaraf ettikten sonra ilk fırsatta Şah İsmâil üzerine yürümeyi planlamıştır.

Osmanlı Devletinin bütünlüğünü tehdit eden Şîf tehlikesinin büyüklüğünü göstermesi bakımından II. Bayezid döneminde zuhur eden Şahkulu ve Nur Ali isyanları önemlidir. Sultan II. Bayezid zamanında Türkmenleri harekete geçirecek Anadolu'da büyük kargaşaya sebep olan Şîf daisi Şahkulu, Şeyh Haydar tarafından yetiştirilmiştir. Küçüklüğünden itibaren Şîf tesirde kalmıştır. Aldığı buyruk gereğince memleketi Teke (Antalya) Türkmenlerini dinî ve siyasî telkinlerle kendine bağlamıştır. Şahkulu, II. Bayezid'in zayıf yönetimi, şehzadelerin taht mücadeleleri ve sosyal bir takım adaletsizlikler nedeniyle rahat hareket edebilme imkanına sahip olmuş, üzerine gönderilen Osmanlı birliklerini mağlup etmiş; Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'yı ve Sadrazam Hadım Ali Paşa'yı öldürmüş ve sonunda İran'a geçip Şah İsmâil'e katılmıştır.²⁵

salgını ve altı yıl boyunca da kıtlık sürdü. Rumeli toprakları tahıl bolluğu ve çeşitli ürünlerle tanınmış iken, öyle oldu ki, kuru çalığa döndü. Bir dane buğdayı ele geçirmek sevgiliye kavuşmak gibi başarı sayılıyordu..." (*Tâci'ü't-tevârîh*, III, s.347)

20 Bu savaşlarla alakalı daha geniş bilgi için bk. Hoca Sadettin, a.g.e., 306-318; Şerafettin Turan, "Bayezid II", *DİA*, V, 234-238.

21 Hoca Sadettin, a.g.e., III, 349; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri 1992, s.4-7.

22 Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, (hz. Ahmed Uğur-Mustafa Çufadar), Ankara 1990, ss.276-282; Sayın Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Hayatımız*, İstanbul 1997, s. 21-23.

23 Hoca Sadettin, a.g.e., IV, 1-93. Ayrıca bk. Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, İstanbul 1966, s.258-306.

24 Hoca Sadettin, a.g.e., IV, 93-98.

25 Hoca Sadettin, a.g.e., IV, 42-64; Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, İstanbul 1966, s.248-256; İsmet Parmaksızoğlu, "Şah İsmâil", *Türk Ans.*, XXX, 190191; Şerafettin Turan, "Bayezid II", *DİA*, V, 237; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, s.153-165.

Yavuz'un tahta çıkmasının akabinde Nur Ali Halife, Şah İsmâîl'in direktifleri doğrultusunda harekete geçmiş; Sivas, Amasya, Tokat ve Çorum Alevilerini ayaklandırmıştır. Üzerine gönderilen Osmanlı ordusunu yenmiş ve Erzincan'a dönüp Şah'a katılmıştır.²⁶ Bütün bu isyanlar, durumun ne kadar nazik olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı'nın birlik ve bütünlüğünü tehdit eden Şah İsmâîl tehlikesi karşısında bir an önce tedbir alınması gerekmektedir. Devletin bütünlüğünü muhafaza edebilmek için kendisine karşı mücadele eden şehzadeler sorununu kuvvetle halleden²⁷ Yavuz, Şah İsmâîl ve taraftarlarına karşı gerekli tedbirleri almaya yönelmiştir.

Anadolu'da, Osmanlı Devletinin güvenliği açısından Şii-Râfîzî tehlikesinin büyüklüğünü anlamamıza yardımcı olacak diğer bir hadise de Celâlî isyanlarıdır. Yavuz Selim, Çaldıran, Ridâniye ve Mercidabık savaşlarını kazanmış, Şah İsmâîl ve Memluk devletlerini çökertmiş olmasına rağmen Anadolu'da Celâlî diye isimlendirilen Kızılbaş kaynaklı isyanlar zuhur edebilmiştir.²⁸ Bu isyanların temelinde iki sebep olduğu söylenebilir. İlki, sosyo-ekonomik, diğeri dînidir. Sosyo ekonomik açıdan; halktan alınan vergilerin ağır gelmesi, çift bozanların çoğalması, vergi memurlarının olumsuz ve acımasız tutumları, işsiz leventlerin ortalıkta dolaşması gibi sebepler gösterilebilir. Dinî açıdan ise, Şiîliği devletin resmi politikası haline getiren Safevîlerin te-sirleri ve propagandaları etkili olmuştur. Anadolu halkı gibi Türk olan ve Türkçe konuşan Safevîler, sadece Anadolu halkının değil Osmanlı ricalinden bazı kimselerin de ilgisini çekmiştir. II.Bayezid'in yönetiminden kaynaklanan bir takım ekonomik ve siyasî sıkıntıların ortaya çıkması, ayrıca Şah İsmâîl'in çok meziyetli ve maharetli bir yönetici olması, kısa zamanda İran'ın siyasî birliğini sağlaması ve halkın refah seviyesini yükseltmesi gibi hususlar bu ilginin sebeplerindedir.²⁹

Yavuz Selim, Anadolu'da düzeni bozanların takip edilmesi ve cezalandırılmaları gibi zecrî tedbirlerin yanı sıra hem Sünnî halkın itikadını kuvvetlendirmek, hem Şiîliğe yönelenlerin önünü almak, hem de Şah İsmâîl'le yapacağı savaşın dinî açıdan sakıncalı olmadığına hatta bir zorunluluk olduğuna zemin hazırlamak için ulemâdan yardım istemiştir. İşte burada karşımıza Kemal Paşazâde ve İdrîs-i Bitlisî³⁰ gibi alimler çıkmaktadır.³¹ Bunlar, Os-

26 Hoca Sadettin, *a.g.e.*, IV, 84. Ayrıca bk. Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, s.256-257.

27 İsmâîl Hamî Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s.3-4; Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, III, 209-212.

28 Celâlî isyanları hakkında daha geniş bilgi için bk. Hoca Sadettin, *Tâcü't-tevârih*, IV, 347-349; William J. Griswold, "Djalâlî" *Encyclopadia of Islam* (New Edition), Suppl., s.238-239; Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyânları", *DİA*, VII, 252-256; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s.94-95.

29 Sayın Dalkran, *İbn Kemal*, s.24-26.

30 Biyografisi hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisî", *DİA*, XXI, 485-488.

31 Safevîlere karşı savaş açılacağına ve bu savaşın dinen meşru olacağına dair fetva veren alimlerden bazıları şunlardır: Ali b. Abdülkerim, Sungurî Hasan b. Ömer, Saru Göre adıyla meşhur Müftî Hamza ve Molla Arab (Geniş bilgi için bk. Mustafa Ekinci, *a.g.e.*, s.166-174).

manlı devletinin siyasî konumunu, günün sosyo-politik meselelerini göz önüne alarak Şah İsmâil'in şahsında Râfizîlere yönelik anti-propaganda hamlesi başlatmışlardır.³² Râfizîlerin işledikleri fiiller ve bazı aşırı inançlar sebebiyle İslâm dışı olduklarını, onlarla cihat etmenin bütün Müslümanlara farz-ı ayın olduğunu bildiren fetva ve risâleler yayınlamışlardır.

C. Kemal Paşazâde ve Şiaya Bakışı

İslâm düşüncesinin çeşitli alanlarında eleştiri ve analize dayanan eserler yazan Kemal Paşazâde, iyi bir Ehl-i Sünnet savunucusu ve tavizsiz bir Ehl-i Bid'at karşıtıdır. Ortaya koyduğu eserleriyle o, Anadolu'da yayılma eğilimi gösteren Bâtınî ve Safevî-Şîî propagandalarının önüne geçmeyi hedeflemiştir.³³ İslâm mezhepleri hakkındaki görüş ve değerlendirmelerinde, özellikle Ehl-i Sünnet dışı mezhepler hakkındaki olumsuz yaklaşımında, Abdülkahir el-Bağdâdî'den (ö.429/1037) de ileridir. Mezheplerle ilgili fikir ve değerlendirmelerinde fikhî yönün ağırlıkta olduğu hemen her konuda görülmektedir. Bununla birlikte onun Şiayla ilgili görüşlerinde belirleyici unsurun siyaset olduğu anlaşılmaktadır. O, İslâm fırkalarının doğuş ve gelişmesinde tarihî, içtimai ve siyasî faktörlere pek aldırış etmeden mevcut durumdan hareketle Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalara ve özellikle Şiaya sert bir üslupla hücum etmiş, onların dalâlet ehli ve İslam dışı olduklarını açıklamıştır.

Kemal Paşazâde, İslâm mezheplerini Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at şeklinde iki ana guruba ayırmış; Ehl-i Bid'at fırkalarını Hz. Peygamberden rivayet edilen 73 fırka hadisini³⁴ esas alarak; Hâriciyye, Râfizîyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie olmak üzere altı ana ekole ayırmış ve bunlardan her birinin 12 fırkadan meydana geldiğini bildirmiştir. Râfizîleri oluşturan on iki fırka; Aleviyye, Bedeviyye, Şia, İshâkiyye, Zeydiyye, Abbâsiyye, İsmâiliyye, Eyyâmîyye (İmâmîyye), Tenâsuhîyyi, La'niyye, Raci'îyye ve Mirasiyye'dir.³⁵ İbn Kemal, Ehl-i Sünnet dışındaki diğer fırkalarla birlikte Râfizîlerin de İslam dışı olduklarını bildirmiştir.³⁶ O, bu konuda şu kanaattedir: "Bu fırkaların hepsi mübtedî'dir. Sultan'ın onları tövbe etmeye çağırması, eğer reddederlerse öldürmesi icap eder. Râfizîlerin çoğunluğu da mürtektir. Çünkü bu aşırı Şîilerden bir kısmı Ali'nin ilâh olduğuna inanır; şimşek onun kamçısının sesi, gök gürlemesi de kendi sesidir, derler. Aynı şekilde gök gürlemesini işittiklerinde "Selam sana olsun Ey Müminlerin Emiri" derler."³⁷ Bilahare aşırı Şîî grupların görüşlerini açıklayan Kemal Paşazâde, İmâmîyye'nin

32 Ahmet Uğur, *Kemal Paşazâde-İbn Kemal*, s.14-17.

33 Eserleri hakkında geniş bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", *DİA*, XXV, 245-247.

34 Hz. Peygamberin şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar. Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan biri dışında hepsi cehenneme gidecektir. Bu tek fırka da *fırka-i naciye* (kurtuluşu eren fırka)dır." (bk. Tirmizî, İman, 18; İbn Mace, Fiten 17; Ebû Dâvud, Sünnet 1; Müsned, II, 332, III, 120, 148)

35 bk. İbn Kemal, *Risâle fi beyanı fıraki'l-İslâmiyyîn*, S.K., Laleli Böl., nr.3711, vr. 115a-b.

36 İbn Kemal, *Risâle fi beyanı fıraki'd-dâlle*, S.K., Kılıçalı Paşa, nr.1028, vr.296a- 297b.

37 İbn Kemal, *Risâle fi beyanı fıraki'd-dâlle*, S.K., Kılıçalı Paşa, nr.1028, vr.297b- 298a.

tamamının Kur'an'ın değiştirilmiş olduğuna inandıklarını nakletmiştir.³⁸ Böylece Kemal Paşazâde Revâfiz, Havâric, Kaderiyye, Cehmiyye gibi fırkalar başta olmak üzere Ehl-i Sünnet dışındaki bütün fırkaları tekfir etmiş, sonra da onlar hakkında gerekli olan fikhî hükümleri açıklamıştır.³⁹

Kemal Paşazâde, devletin birlik ve bütünlüğünün muhafazası için halkın inanç ve yaşayışını menfi/olumsuz yönde etkileyecek her türlü akım ve hareketlere karşı sert tedbirler alınmasından yana olmuştur.⁴⁰ Yavuz'un Anadolu Kazaskeri olduğu dönemde Osmanlı Devletinin dirlik ve düzenine en büyük tehdidi oluşturan Şah İsmâil ve taraftarları için verdiği fetvalar ve yazdığı risâleler bunun en önemli delilidir. Kemal Paşazâde, devletin birlik ve bekâsı için Ehl-i Sünnet inancının korunmasına o kadar önem vermiştir ki, Şii-Râfizîlerle savaşmanın diğer kafirlerle savaşmaktan daha faziletli olduğunu söyleyebilmiştir.⁴¹ Başka bir yerde ise İbn Kemal, Safevîlerle yapılacak savaşı, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde zuhur eden yalancı peygamber Müseylimetü'l-Kezzâb ile ashabın savaşmasına ve Hz. Ali'nin Haricilerle savaşmasına benzetmiştir.⁴² Aslında o, bu benzetmeleriyle Osmanlıyı Safevîler üzerine sevk etmeyi gaye edinmiştir. İbn Kemal, Şah İsmâil ve dâîlerinin yıkıcı faaliyetlerine karşı kamuoyunu uyarmakta son derece başarılı olmuştur. Bu özelliğiyle Yavuz Selim ve Ehl-i Sünnet ulemâsının nazarında büyük bir değer kazanmıştır.

Kemal Paşazâde'nin fetvaları o günkü Osmanlı toplumunun dinî, ahlakî ve hukukî yapısı yanında siyasî ve içtimaî hayatı yansıması bakımından da oldukça önemli belgelerdir. Şah İsmâil ile Şîilere karşı açılacak savaşta cihad hükümlerinin geçerli olacağı şeklindeki fetvasıyla o, İran'a yapılan seferin dinî zeminini ve gerekçesini hazırlamış, ayrıca bu savaşa rıza göstermeyip çekimser kalan bazı devlet adamlarına karşı Padişahın elini güçlendirmiştir. Nitekim İran seferi öncesinde Şah İsmâil ve taraftarlarını tekfir eden aşağıdaki risâlesi/fetvası dinin siyasetle ilişkisini göstermesi bakımından da oldukça dikkat çekicidir. Yukarıda özetle verilmeye çalışıldığı üzere, Osmanlı-İran ilişkileri çok nazik bir duruma gelmiş ve artık savaş kaçınılmaz olmuştur.

38 İbn Kemal, *a.g.e.*, vr.297b- 298a.

39 İbn Kemal, *Risâle fi beyâni firaki'd-dâle*, S.K., Kılıçlı Paşa, nr.1028, vr.296a- 298a; Ayrıca bk. Sabri Hizmetli, "Mezhepler Tarihi Yönünden Kemal Paşazâde'nin görüşleri", *Şeyhülislam İbn Kemal Semp.*, Ankara 1989, s.106-111.

40 Kemal Paşazâde'nin devletin birliğine ve Ehl-i Sünnet itikadının korunmasına verdiği önemi göstermesi bakımından Anadolu Kazaskeri ve daha sonra Şeyhülislam olduğu dönemlerde verdiği fetvalar önem arz etmektedir. Nitekim henüz taze bir delikanlı iken şeyhlik makamına geçtiği için Oğlan Şeyh diye tanınan İsmâil Mâ'sûkî, hulûl fikirleri sebebiyle Şeyhülislam Kemal Paşazâde'nin fetvası üzerine on iki müridiyle birlikte idam edilmiştir (1529). (bk. "İsmâil Mâ'sûkî", *Dîa*, XXIII, 112-114; Ayrıca bk. A.Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul 1998, s.274-290; Reşat Öngören, *Osmanlıda Tasavvuf; Anadolu'da Süfler*, İstanbul 2000, s.286-298)

41 Sayın Dalkıran, *a.g.e.*, s.90; Hizmetli, *a.g.e.*, s.118.

42 İbn Kemal, "*Fetavâ Kemal Paşazâde der hakkı Kızılbaş*", Mecmua, S.K., Esad Efendi, nr. 3548, vr. 47a. Hoca Sadettin de Şah İsmâil ve taraftarlarını sahte peygamber Ansî ve Müseylimetü'l-Kezzâb'a benzetmiştir. (bk. *Tâcü't-tevârih*, IV, 173)

İşte bu durumda Kemal Paşazâde, Şah İsmâîl'in İslam'dan çıktığını, onunla savaşmanın vacip olduğunu açıklamış ve bu savaşa bütün Müslümanların katılmasının farz-ı ayın olduğunu bildirmiştir. Şimdi, bu risâle/fetvanın tercümesi verilecek, sonra bunun tahlil ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

D. Şah İsmâîl'in Tekfir Edilmesi Hususunda Risâle (Risâle fi İkfâri Şah İsmâ'îl)⁴³

Bu risâle, bütün ülke ve diyarlardaki şöhretinden dolayı kervan ve yolcuların kendisini anarak yürüdüğü vezir İbn Kemal'in; Şah İsmâîl -din gününe kadar ilahi yardımdan mahrum ve melûn olasıca-, askerleri, tâbîleri ve taraftarlarının tekfiri konusundadır:

"Hamd yüce, kudretli, kuvvetli ve kerim olan Allah'a mahsustur. Salât (dua), doğru yola ileten Muhammed'e ve sağlam din yolunda ona tâbî olanlara olsun. İmdi: Müslümanların ülkelerinde, müminlerin diyarında bir Şii taifesi, pek çok Sünnî beldesini ele geçirip batıl mezheplerini izhar ettiklerine dair haberler tevatür derecesine ulaşmış, (buna dair) işaretler artıp çoğalmıştır. Bunlar (Şah İsmâîl ve taraftarları), İmam Ebû Bekir, İmam Ömer ve İmam Osman'a (Allah onların hepsinden razı olsun) kötü söz söylemekte (sebb), bu raşid halifelerin ve hidayet önderlerinin halifeliklerini inkar etmektedirler. Şah İsmâîl adını verdikleri baş ve başkanlarının yoluna girmenin hilafına müçtehitlerin mezhebine girmenin meşakkatten hali olmayacağını iddia ederek şeriata ve şeriat ehline hakaret etmekte, müçtehitlere sebbetmekte olup Şah'ın yoluna girmenin kolay ve son derece faydalı olduğunu iddia etmektedirler.

Onlar, Şah'ın helal kıldığıнын helal, haram kıldığıнын haram olduğunu iddia etmektedirler. (Mesela) Şah'ın şarabı helal kıldığından dolayı şarabın helal olduğunu söylemektedirler. Kısacası, onların kafir olduğu hususu bize tevatür yoluyla nakledilmiştir. Bu durumda biz onların küfründe ve mürteliklerinde asla şüphe etmeyiz. Ülkeleri dâru'l-harbtir. Erkekleri ve kadınlarıyla evlenmek ittifakla batıldır. Evlatlarından her birinin veled-i zinâ olduğu kesindir. Kestikleri murdardır. Onlara mahsus olan kırmızı kalensüvayı (başlığı) zaruret olmaksızın kim giyerse küfür korkusu galiptir (kafir olmasından korkulur). Çünkü bu (kalensüva) zahiren küfrün ve dinsizliğin alametlerindedir.

Sonra, onların hükmü mürtetlerin hükmü gibidir. Öyle ki, onların şehirleri ele geçirilirse oraları dâru'l-harb olur ve Müslümanlara onların malları, kadınları ve çocukları helal olur. Erkeklerinin ise, -müslüman olmaları duru-

43 Bu fetva, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Bölümü numara 621, vr. 31a-b esas alınarak tercüme edilmiştir. Fetvanın başka nüshaları için bk. Veliyyüddin Efendi, nr. 1347, vr. 218b; Ayasofya Koll., nr.4794, vr. 43a. Fetva, Kemal Paşazâde ile ilgili bazı eserlerde de kısmen bulunmaktadır. (bk. Sabri Hizmetli, "Mezhepler Tarihi Yönünden Kemal Paşazâde'nin Görüşleri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara 1989, s.111-112; M.A.Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazâde Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul 1995, s.89-91; Ahmet Uğur, *Kemalpaşa-zade İbn Kemal*, Ankara 1996, s.86; Sayın Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul 1997, s.91-93)

mu müstesna- katli vaciptir. Bunlar, müslüman oldukları takdirde müslüman hür kimseler gibi hür olurlar. Fakat zındık olduğu ortaya çıkan kişinin hemen öldürülmesi gereklidir. Bir insan, dâru'l-İslâm'ı terk edip onların batıl dinini tercih ederek onların diyarlarına gitse bu durumda kadı onun öldüğü hükmünü verebilir, malını varisleri arasında taksim edebilir, zevcesini başka bir erkeğe nikahlayabilir. Şu bilinmelidir ki, onlara karşı cihat etmek, onlarla savaşa gücü yeten bütün Müslümanlara farz-ı ayındır. Şimdi zikrettiğimiz ahkamı doğrulayan şer'î meseleleri açıklayacağız, tevfiğ Allah'tandır.

El-Bezzâziye'de⁴⁴ zikredilmiştir: “Ebû Bekir'in (Allah ondan razı olsun) halifeliğini inkar eden kimse daha kuvvetli olan görüşe göre kafirdir. Ömer'in (Allah ondan razı olsun) halifeliğini inkar eden kimse de daha kuvvetli olan görüşe göre kafirdir. Haricilerin de Osman'ı (Allah ondan razı olsun) tekfir etmelerinden dolayı tekfir edilmeleri gerekir.”

Tatarhaniyye'de⁴⁵ şöyle denilmiştir: “Ebû Bekir'in (Allah ondan razı olsun) halifeliğini inkar eden, sahih kavle göre kafirdir. Keza Ömer'in halifeliğini inkar eden de böyledir. Bu hüküm, görüşlerin en sahihidir. Şeyhayn'î (Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî) tekzip etmek de küfürdür. Bir kimse “Ben Ebû Hanîfe'nin mezhebinden beriyim” veya “Ben Şâfiî'nin mezhebinden beriyim” derse kafir olur.

İslâm dininde şarap içmek gibi haram olduğu bilinen bir haramı helal sayan kimse kafirdir. “el-Kunye'de⁴⁶ ilim ve alimle alay etmenin küfür olduğu belirtilmiştir. el-Bezzâziye'de bunların hükümleri mürtetlerin hükümleridir, denmektedir. el-Muhtar'ın şerhi olan el-İhtiyar'da⁴⁷ ise mürtetler mağlup edildiklerinde diyarları dâru'l-harp, malları da ganimet olur, denilmektedir. el-Kâfî'de⁴⁸ zikrediliyor ki: “Mürtetlerin nikahı ittifaqla batıldır. Mürtetlere galip geldiğimizde, -Arap müşrikleri gibi- onlardan İslâm'dan başka bir şey kabul edilmez, ya da kılıç yani ölüm; (bu takdirde de) malları, kadınları ve çocukları Müslümanlar arasında paylaşılır. Bazı şer'î kitaplarda şöyle açıklanmıştır: Allah korusun, kim irtidat edip dâru'l-harbe iltihak eder ve (durumun böyle olduğuna dair kesin) hüküm verilirse artık onun kölesi ve ümmü veled durumundaki cariyesi azat olur.

44 Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed el-Harizmî el-Bezzâzî (ö.827/1424)'nin *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* diye bilinen meşhur bir eseridir. Eserde ilk Hanefî imamlarının görüşleriyle daha sonraki devirlerde Hanefî alimler tarafından verilen fetvalar muteber kitaplardan derlenerek özetlenmiştir. (bk. Ahmet Özel, “Bezzâzî”, *DİA*, VI, 113-114)

45 Hindistan'lı Hanefî fıkıh âlimi olan Ferîduddîn Âlim b. El-Alâ'nın (ö.786 h) Emir Tatarhan için telif ettiği bu eser, *el-Fetâva't-Tatarhânîyye*, *Zâdu's-sefer* veya *Zâdu'l-musâfir* diye meşhur olmuştur. (bk. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara 1990, s.85)

46 Hanefî fıkıh âlimi olan Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn Mahmud b. Ahmed, İbn Serâc el-Konevî ed-Dimaşkî'nin (ö.771/1369) *el-Ğunye fi'l-fetâvâ* adlı eseridir.

47 Ebu'l-Fadl Mecduddîn el-Mevsilî el-Bağdâdî'nin (599-683/ 1203-1284) gençliğinde kaleme aldığı *el-Muhtar* adlı eserine daha sonra yazdığı şerhin adıdır.

48 Ebu'l-Fadl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkimu's-Şehîd (241-334/ 855-945) meşhur bir Hanefî fakihidir. İmam Muhammed'in *Zâhiru'r-rivâye* anılan eserinden derleyerek telif ettiği *el-Kâfî* adlı bu eseri mezhebin temel kaynaklarından biridir. (bk. Ahmet Özel, *a.g.e.*, s.32)

Sadru'ş-Şerî'a⁴⁹ der ki: "Kafirler her hangi bir sınırdan hücum ederse oraya yakın olan kimseler üzerine –eğer cihat etmeye güçleri yetiyorsa- cihat farz-ı ayındır. Sınırdan uzak kimselere de bu haber kendilerine ulaştığı ve onlara ihtiyaç bulunduğu takdirde farz-ı ayındır, sonra doğuda ve batıda olan bütün Ehl-i İslâm'a farzı ayın olur" Bu doğru bir sözdür. Bundan dolayı Müslümanların Sultanına bu kafirlerle cihat etmek vaciptir. Nitekim Yüce Allah "Ey Peygamber! Kafirlerle ve münafıklara karşı cihat et, onlara karşı sert davran. Onların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü bir varış yeridir" ⁵⁰ diye buyurmuştur. Dikkat edin! Bütün işler Allah'a döner."

E. Fetvanın Tahlil ve Değerlendirilmesi

Kemal Paşazâde, fetvanın gerekçesini giriş kısmında "Müslümanların ülkelerinde, müminlerin diyarında bir Şîî taifesi, pek çok Sünnî beldesini ele geçirip batıl mezheplerini izhar ettiklerine dair haberler tevatür derecesine ulaşmıştır" diyerek ifade etmektedir. Bu gerekçede iki husus dikkatimizi çekmektedir: a) Şîîler, İslâm diyarını yani Sünnîlerin yaşadığı ülkeleri ele geçirmişlerdir, b) Ele geçirdikleri bu ülkelerde Şîî propagandası yaparak bâtıl mezheplerini yaymaktadırlar.

Safevîler, Sünnîlerin yaşadığı ülkeleri ele geçirip buralarda Şîîlik propagandası yaptıkları için –müellife göre- onlarla siyasî ve dinî açıdan mücadele yapılması zorunludur. Safevîlere karşı cihad hükümlerinin geçerli olabilmesi için dinî gerekçelerin açıklanması ve savaşın dinî açıdan meşru zemine oturtulması gerekiyordu. Bu doğrultuda Kemal Paşazâde, Şah İsmâîl ve taraftarlarının *mürted*, ülkelerinin de *darul-harb* olduğunu şu gerekçelere dayandırmaktadır:

- 1- Bunların (Şah İsmâîl ve taraftarları), Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve diğer bazı sahabeye kötü söz (sebb) söylemeleri,
- 2- Müçtehit imamlara lanet edip, buna karşılık Şah'ın yoluna girmenin kolay ve son derece faydalı olduğunu iddia etmeleri,
- 3- Şahın helal kıldığını helal, haram kıldığını haram kabul etmeleri,⁵¹

Genel olarak Şîîler, ilk üç halifenin hilafetini kabul etmezler ve bunların Hz. Ali'nin hakkını gasp ettiklerine inanırlar.⁵² Şianın imamet meselesini mezhebin merkezine alıp diğer hususları buna göre düzenlediği dikkate alınırsa bu mesele daha iyi anlaşılabilir. Onlara göre devlet reisliği insanların seçimine bırakılamayacak kadar önemlidir.⁵³ Sünnî gelenekte ise hilâfet

49 Ubeydullah b. Mesûd el-Mahbûdî (ö.747/ 1347) büyük bir Hanefî alimidir. Aklî ve naklî ilimlerde ve özellikle fıkıh ve usûlünde derin bilgi sahibi olup, ulema nezdinde makbuldür. (Ahmet Özel, a.g.e., s.77-78)

50 et-Tevbe, 9/ 73; et-Tahrîm 66/ 9.

51 Ali b. Abdülkerim tarafından Yavuz'a sunulan raporda aynı hususlar zikredilerek Safevîlerle savaşılması gerektiğine işaret edilmektedir. (bk. Selahaddin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s.20-30)

52 Şîî-İmâmî imamet nazariyesi için bk. Hasan Onat, "Şîî İmâmet Nazariyesi", *Ankara Ün. İlahiyat Fak.Der.*, c.32 (Ankara 1992), s.89-110.

53 Şeyh Müfid, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed., *Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi'l-Muhâtârât*, (nşr. İbrahim el-Ensârî), Beyrut 1414/1993, s.65.

meselesi inançla alakalı bir konu olmayıp Müslümanların dünyevî işlerini devam ettirebilmek için ihtiyaç duydukları bir husustur. Bu bakımdan dîni, ilmî, idârî ehliyet; liyakat ve şecaat gibi özelliklere sahip olan her müslüman devlet reisi seçilebilir. Sünnî alimlerin genel kanaatine göre, Hz. Peygamberin arkadaşlarının hepsi fazilet ve adalet sahibidir. Onlara karşı saygılı olmak esastır. Bununla birlikte, bazı sahabeyi küçük görmek, onlara buğz etmek ve haklarında kötü söz söylemek⁵⁴ bid'at ve sapıklık olarak değerlendirilmekle birlikte din dışı olmayı gerektiren bir durum değildir. Bazı Hanefî fetva kitaplarında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini inkar edenin kafir olacağı şeklinde fetvalar var ise de aslında bunlar ağır hükümlerdir. Çünkü bu konuda ne bir âyet ne de mütevatir bir hadis vardır. Zarurât-ı diniyyeden olmayan konularda insanları tekfir etmek çok ağır bir hükümdür⁵⁵.

Diğer taraftan, bir mezhep mensubunun kendi mezhep imamının görüşlerinin daha kolay ve anlaşılabilir olduğunu söylemesi kabul edilebilir bir husustur. Kaldı ki, -âlimleri tekfir etmemek şartıyla- onların fikirlerini reddetme, kendilerine hakaret etme ve kötü söz söylemenin dinden çıkmaya sebep olmayacağı kabul edilmektedir.

Şah İsmâîl'in helalleri haram, haramları helal kılması konusuna gelince; Allah'ın haram kıldığı bir şeyi helal, helal kıldığını haram kabul etmenin ve bunu açıklamanın kişiyi din dairesinin dışına çıkaracağı kesindir. Şah İsmâîl, açık-seçik bir şekilde şarabın helal olduğunu söylemiş ise bu durumda İbn Kemal haklıdır. Ancak çok şarap içtiğinden dolayı böyle bir kanaate varılmışsa⁵⁶ bu hatalıdır. Zira bir kimse şarabın haram olduğunu kabul ederek bu fiili işleyebilir. Bundan dolayı o kimsenin günahkar olduğu söylenir ama dinden çıktığı söylenemez.

Kemal Paşazâde, başka bir eserinde "reisleri olan faciri mâbud yerine koyup ona secde ederler" demiştir.⁵⁷ Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanan, Hz. Ali'yi seven bir hükümdarın kendisine tapınmasına müsaade ettiğini söylemek ciddi bir iddiadır. Kemal Paşazâde'nin, Şah İsmâîl'e gösterilen saygı ve hürmeti bu şekilde algılamış ve tasvir etmiş

54 Şianın sahabeye yönelik tutumuyla alakalı olarak bk. Sayın Dalkıran, *Osmanlı Devletinde Ehl-i Sünnetin Şii Akidesine Tenkitleri*, İstanbul 2000, s.224-228.

55 bk. A.Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1990, s.169-176.

56 Kaynaklarda Şah İsmâîl'in Çaldıran mağlubiyetinden sonra kendini şaraba verdiği ve gece gündüz içtiği nakledilir. Ancak İbn Kemal'in telifatına bakıldığında bunlardan bir kısmının şarap ve uyuşturucu madde kullanımının haram olduğuyla (mesala bk. *Risâle fi ta'lîmi'l-enr fi tahrîmi'l-hamr*; Resaili İbn Kemal, (hz. Cevdet Paşa) İstanbul 1316/1898, s.354-376; *Risâle fi tabiatî'l-afyon*, Fatih ktp., nr. 3560, vr.63a-64a) alakalı olduğu görülür. Bu durum Osmanlı toplumunda da böyle bir alışkanlığın az da olsa var olduğu anlamına gelir. Nitekim Selim'in tahta çıkmasından sonra kendisine memleket ahvalıyla ilgili rapor veren Ali b. Abdülkerim Halife, raporunda "Cümle alem şöyle hamr'a zinaya, livataya, ribaya devam eder oldular ki bu ef'âli habiseyi günah deyip günah bilmez oldular.. Kadı içer, subaşı içer, vezir içer, alim içer, cahil içer, bey içer, büyük içer, küçük içer...şaraba duyulan ihtiyaç o kadar çoktur ki, memlekette yiyecek üzüm bulunmayıp şaraba sarf edilmektedir" demiştir. (bk. Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, 20-30)

57 İbn Kemal, "Fetâva", S.K., Esad Efendi, nr.3548, vr. 46a-47b.

olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte Kızılbaşların Şah İsmîl'i Tanrı gibi gördükleri veya Hz. Ali'nin Tanrılığına inandıkları şeklindeki iddialar, Safevîliği belirleyen ögenin Erdebil Tekkesi olduğu ve burada vahdet-i vücudçu bir anlayışın benimsendiği hususu dikkate alındığında daha kolay izah edilebilir. Ancak bu tür iddialar Osmanlıların Kızılbaşlığın içeriğini, işlerine geldiği şekilde doldurma işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır.⁵⁸

Kemal Paşazâde'nin, söz konusu sebeplere dayanarak Şah İsmâil ve taraftarlarının dinden çıktıklarını söylemesine gelince: Tekfir, dinî olduğu kadar fikhî/hukukî sonuçlar da doğuran ciddi bir iddiadır. Kendi hür iradesiyle İslâm'a girmiş olan bir kimsenin/toplumun yine kendi iradesiyle İslâm'dan çıkması veya başka bir dine geçmesine irtidad denir. Ehl-i Sünnet ulemâsının genel kanaatine göre dinden döndüğü sabit olan bir kimsenin ölüm cezası da dahil olmak üzere cezalandırılması gerekir. Böyle bir kimseye düşünmesi için vakit verilir ve tekrar İslâm'a davet edilir. Buna rağmen direnirse ceza uygulanır. Hanefiler, çoğunluktan ayrılarak, kadınlara dinden dönmeleleri sebebiyle idam cezasının uygulanmayacağı içtihadını benimsemişlerdir. İrtidad eden bir kadının Müslümanlara karşı savaşması söz konusu olmadığından onun ölümle cezalandırılmasına siyaseten gerek duyulmamıştır. Halbuki erkek, İslâm toplumu ve devletine karşı düşmanları tarafında savaşabileceği gerekçesiyle cezalandırılmasına hükmedilmiştir. Mürtede verilen ceza, İslâm'ın inanç hürriyetine verdiği değerle telifi güç ise de, bu durum devlet siyaseti açısından değerlendirilmiştir.⁵⁹ Zira bu fiil (irtidad), bugünkü sistemlerde mevcut olan "vatan ihaneti" gibi algılanmıştır.⁶⁰ Şu halde, dinden döndüğü sabit olan bir kimsenin ya da toplumun cezalandırılacağı hususunda ittifak vardır. İbn Kemal, bu genel kanaate dayanarak, yukarıda belirtilen gerekçeler doğrultusunda Şah İsmâil ve taraftarlarının dinden çıktığını ve bunun sonucunda aşağıdaki hükümlerin onlar hakkında uygulanması gerektiğini ileri sürmüştür:

1- Râfizilerin hepsi mürted hükmündedir. Onlara mürtedlere uygulanacak hükümler uygulanır.

İbn Kemal, Şah İsmâil ve taraftarlarının sahabeye lanet ettiklerini, helalleri haram haramları da helal saydıklarını söyleyerek hepsinin dinden çıktığına, dolayısıyla mürted olduklarına karar vermiştir. Bu hükme dayanarak İbn Kemal, onlar hakkında mürtedlere uygulanan hükümlerin uygulanması gerektiği kanaatindedir. Bunlar ise şöyledir:

11- Râfizilerin yurtları dâru'l-harbtir.

İslâm hukukçuları dünyayı İslâm ülkesi (dâru'l-İslâm) ve harp ülkesi (dâru'l-harb) diye ikiye ayırmışlardır. İslâmî hükümlerin açıkça yürütüldüğü veya yürütülmesi mümkün olan yerler dâru'l-İslâm'dır, bunun dışındaki yerler ise dâru'l-harbtir. Bir ülkenin dâru'l-harp olması, onlarla savaşılabilmesi anlamına gelmektedir. Nitekim İbn Kemal "onların şehirleri ele geçirilirse oraları

58 Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklaşması Üzerine", s.120.

59 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiye Kamusu*, IV, 5-30.

60 Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, İstanbul 1987, I, 224.

dâru'l-harb olur ve Müslümanlara onların malları, kadınları ve çocukları helal olur" demiştir. Ayrıca müellif, şu hukukî sonuçları da ifade etmiştir:

III- Onların kadınları ve erkekleriyle evlenmek haramdır.

IV- Kestikleri asla yenilmez.

V- Ölüleri müslüman mezarlığına gömülemez.

İslâm bilgileri, dinden dönen bir kimse ile bir müslümanın evlenemeyeceği hususunda hem fikirdirler. Eğer evli olan karı-kocadan biri dinden dönmüş ise yine ittifakla bu evlilik sona ermiştir. Ayrıca mürtedin kestiği hayvanın etinin yenilmeyeceği hususunda da ortak kanaat vardır. Mürted olarak ölen bir kimse de müslümanların kabristanına gömülemez. Dinden dönenlere uygulanan bu dünyevî cezalar, toplumun birlik ve düzenini tehdit eden bu tür eylemlere karşı ortaya konulan bir önlemdir. İbn Kemal, ulemânın ittifakla kabul ettiği bu görüşlere dayanarak tekfir ettiği Şiîlere de aynı hükümlerin uygulanacağını bildirmiştir.

Fetvada dikkatimizi çeken diğer bir husus, Safevîlere ait olan kızıl taca (kızıl başlık) yönelik ortaya konulan hükümdür. İbn Kemal, "Onlara mahsus olan kırmızı kalensüvayı (başlığı) zaruret olmaksızın giyen kimsenin küfre düşeceği" kanaatindedir. Halbuki kırmızı ya da başka bir renkte başlık giymekle dinden çıkmak arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Bununla birlikte, kırmızı başlık giyenlerin Şah İsmâil taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu başlık siyasî bir simgedir.

İbn Kemal, İran'a göç etmenin de dinî bakımdan küfür olduğunu "Bir insan, dâru'l-İslâm'ı terk edip onların batıl dinini tercih ederek onların diyarlarına gitse bu durumda kadı onun öldüğü hükmünü verebilir, malını varisleri arasında taksim edebilir, zevcesini başka bir erkeğe nikahlayabilir" sözleriyle açıklamıştır. Anadolu'dan İran'a göçen Türkmen boylarının Şah İsmâil'e büyük bir güç verdiği, hatta Safevîlerin asıl gücünün Anadolu'dan göçen bu Türkmenlere dayandığı dikkate alınrsa, bu göçlerin önünü almanın Osmanlı-Safevî güç dengesiyle yakından alakalı olduğu anlaşılır. Bu göçler sebebiyle Safevîler güç kazanırken, Osmanlılar hem güçlerini hem de otoritelerini kaybetmekte idiler. Bu itibarla İbn Kemal, dâru'l-İslâm'ı bırakıp daru'l-harb'e yani İran'a göçmenin dinden dönmekle eş değer olduğunu söylemiştir.

* * *

İbn Kemal'in bu fetvası ve bu konuda verilen benzer fetvalar, kendi dönemleri itibarıyla "Safevî taraftarlığı" anlamında kullanılan ve tamamen siyasî bir içerik taşıyan "Kızılbaş" ifadesinin içeriğine zamanla kafir, mühlid, sapık gibi anlamların yerleşmesinde büyük rol oynamıştır. Osmanlı-Safevî mücadelesinin temelinde iktidar kavgası var iken, bu durum zamanla Sünnî-Şiî mücadelesi zeminine taşınmıştır. Bu ise, telafisi mümkün olmayan büyük bir düşmanlığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şöyle ki; Osmanlıların, devletin bekası ve huzurun temini için Kızılbaşlara yönelik olarak ortaya koydukları zecrî tedbirler, onlar tarafından Ehl-i Sünnet fikriyatı adına yapılmış kabul edildiğinden Sünnîlere düşmanlık beslemelerine sebep olmuştur.

Aynı yanlış algılama Ehl-i Sünnet mensupları için de geçerlidir. Nitekim Şah İsmâil ve iki dedesinin Ehl-i Sünnet bağlarına karşı sergiledikleri sert ve acımasız tavırlar, Sünnîlerce Kızılbaşlara mal edilmiş ve bu kesime karşı kin ve nefret hislerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁶¹ Bu durum, dinin siyasete alet edilmesinin ne tür olumsuz sonuçlar doğurabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. “Keşke Yavuz Sultan Selim, Şah İsmâil ile mücadele ederken onun Anadolu’ya yönelik emellerinden ve faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığı ve buna bağlı olarak, -belki de bir devletin başı olarak- yapmak zorunda olduğu savaşı, dinsel gerekçelere dayandırmak yerine, doğrudan siyasal argümanlarla gerçekleştirseydi... Keşke Şah İsmail, Anadolu’da, Erdebil Tekkesine gönül vermiş olan Türklerin saf ve temiz duygularını, onları bir savaş makinesine dönüştürmek için kullanmasaydı... Bugün tarafsız bir gözle baktığımızda, bu siyasal mücadelenin Türk milletine çok pahalıya mal olduğunu düşünmeden edemiyoruz...”⁶²

Sonuç

Ülkeler arasındaki ilişkileri çoğu defa ekonomik ve siyasî çıkarlar belirlemiş, din, inanç ve kültürel ortaklıklar daha arka planda gelmiştir. Nitekim Osmanlılar, şartlar gerekli kıldığında Müslüman devletlerle de savaşmıştır. Türk ve Sünnî olan Akkoyunlu ve Memluklarla yapılan savaşlar buna örnek teşkil eder. Ancak Osmanlı-Safevî mücadelesinde diğerlerinde bulunmayan bir özellik vardır. Her iki tarafın etnik kökeni aynı olmasına rağmen dîni inanç ve yaşayış bakımından farklı olmaları Yavuz Selim-Şah İsmâil mücadelesini daha dikkat çekici kılmıştır. Nitekim Şah İsmâil, Osmanlıyı içerden çökertebilmek için yüzlerce dâî/propagandist gönderdi. Bunlar Türkçe konuştukları için köylülerin ve göçebe halkın hoşuna gidecek şifirler söyleyerek inançlarını yaydılar, siyasî destek ve taraftar topladılar. Yöneticiler, Osmanlı Devletinin birlik ve düzenini bozacak bu tehlikeye karşı önlemler aldılar. İran’a göçü yasakladılar, Râfizî düşüncelerin yayılmasına engel olmaya çalıştılar ve Şah İsmâil’e taraf olanları cezalandırdılar. Bunu da devletin çıkarları için gerekli gördüler. II. Bayezid ve Yavuz Selim dönemlerinde Kızılbaşlara yönelik olarak ortaya konulan politikaları dîni-mezhebî çekişmelerin bir sonucu olarak değil devletin birlik ve bütünlüğünün devamını sağlamak için ortaya konulan bir siyasî karar olarak kabul etmek gerekir. Bu dönemde Şiaya karşı yazılan risaleleri ve yayınlanan fetvaları da bu çerçevede değerlendirmek daha isabetli olur.

Kemal Paşazâde’nin Şah İsmâil ve taraftarlarını tekfir etmek üzere ortaya koyduğu bu argümanlar, bütün Ehl-i Sünnet alimleri tarafından kabul görece mahiyette değildir. Tahkik ve tespit edilmeden bir takım haberlere dayanarak böyle bir hükme varılması ilmî tarafsızlıkla uyusmaz. Kaldı ki müellifin Râfizîler diye isimlendirdiği fırka on iki gruptan meydana gelmekte ve bunların içinde Zeydiyye gibi Ehl-i Sünnete yakınlığıyla bilinen fırkalar da

61 Mustafa Ekinci, *a.g.e.*, s.180.

62 Hasan Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, s.123.

bulunmaktadır. Sünnî kelâm ve fıkıh alimlerinin tekfir etmediği bu gibi fırkaları, Râfizîler başlığı altında toptan tekfir etmek⁶³ dinî ve ilmî kurullarla izah edilemez. Kemal Paşazâde, Şah İsmâil ve taraftarlarını tekfir ettiği bu fetvasına kaynak olarak kendi döneminde yaygın olan bazı fetva kitaplarını göstermiştir. Halbuki bir milletin toptan tekfir edilmesiyle alakalı bir fetvanın Kur'an ve sünnetten delillerle desteklenmesi gerekirdi.

Ehl-i Sünnet din bilginleri, "Büyük günah işlemiş olsa bile ehl-i kıbleden bir kimseyi tekfir etmeyiz" demişlerdir.⁶⁴ Bu konuda genel kanaat "Lâ ilâhe illallah" diyen bir kimsenin, gidişatı ne kadar farklı olursa olsun İslâm dairesi içinde olduğu şeklindedir.⁶⁵ Ehl-i Sünnet alimlerini bu derece temkinli ve müsamahakar davranmaya sevk eden unsur, tekfiri karar vermenin çok güç, tekfirin doğuracağı sonuçların çok ağır oluşudur. Çünkü iman dairesinden çıktığına hükmedilen kişi yani mürted, küfre düştüğü noktada aydınlatıldıktan sonra tövbe etmezse cezalandırılır ya da İslâm toplumundan tamamen dışlanır.⁶⁶

Şu halde, Kemal Paşazâde'nin Râfizîler hakkındaki bu fetvasını içinde bulunduğu dönemin sosyo-politik yapısı dikkate alınarak değerlendirmek gerekir. Bu fetva, sünnî inançlar üzerine kurulmuş bir devletin birlik ve bütünlüğünü korumak amacıyla ortaya konulmuş, dinî olmaktan ziyade siyasî kaynaklı bir karardır. Belki de bu durum, Kemal Paşazâde'nin vazifelerinden biri ve devletin dinî-siyasî yapısının bir gereğidir. Nitekim Kemal Paşazâde'nin İslâm mezhepleriyle alakalı risâlelerinin büyük bir kısmını Şii-Râfizîlere ayırması ve Safevîleri tekfir etmesi günün siyasî bakış açısının bir neticesi olmalıdır.

63 İbn Kemal, *Risâle fi beyân-i fırakî'd-dâle*, S.K., Kılıçlı Paşa, nr. 1028, vr. 296a- 297b.

64 Bk. el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-dîn*, Medine 1409, s.57; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevakif*, III, 258-259.

65 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Mısır ts., s.113.

66 A.Saim Kilavuz, *a.g.e.*, s.245-246.

